

лексика ввійшла в реєстр «Словаря української мови» Б. Грінченка і стала набутком 11-томного Словника сучасної української мови та інших словників.

1. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 т. // [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1958 – 1959.
2. Лещенко П.Я. Фольклорно-етнографічна діяльність І.І. Манжури в кн. 5. : Наук. записки (Ровенський педагогічний інститут), 1961. – С. 253–282.
3. Малигіна Л.І. Ономастикон Івана Манжури: [власні імена в мові творів письменника] // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4. – С. 104–113.
4. Манжура І. Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губернії Іваном Манжурою / Манжура І. – Д., 2003. – 228 с.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 238.
6. Поповський А.М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття : Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 1987. – 84 с.
7. Поповський А.М. Південно-східні говіркові риси у збірці поезій Івана Манжури «Степові думи та співи // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Вип. 5. – С. 208–214.

The article deals with fixation of live recordings of folk speech of Ivan Manchuria, who entered in the "Dictionary of the Ukrainian language" B.Grinchenko and became an integral part.

Key words: *living national language, vocabulary strata, lexicography, folklore and ethnographic record.*

Йосип Осецький (Київ)

ЕТИМОЛОГІЯ КОЛЬОРІВ «ЧОРНИЙ» ТА «ЧЕРВОНИЙ» У ДЗЕРКАЛІ САНСКРИТУ

У статті проаналізовано сучасні теоретичні концепції щодо походження слів «чорний» і «червоний», переконливо не потлумачених у етимології української мови. Розкрито можливості і переваги антропоцентричного й синергетичного підходів і методу системного аналізу для реконструкції систем творення лексики індоєвропейської мови на позначення життєво важливих для населення Півдня України понять часів кам'яної доби. На основі джерел з порівняльно-історичного і загального мовознавства, словника санскриту, давньої історії, археології, палеопсихології, палеогеографії та даних авторського системного аналізу розкрито пов'язаність первісної семантики понять «чорний» і «червоний» з діяльністю мисливців-лучників періоду мезоліту (XI-VII

тис. до н. е.) та з індоєвропейськими професіоналізмами, відображеними у санскриті. Обґрунтовано роль санскриту у вирішенні актуальних теоретичних і прикладних проблем зв'язку української мови з її індоєвропейською прасловою.

Ключові слова: системи творення мови, антропоцентричний підхід, метод системного аналізу, санскрит, етимологія, мезоліт, індоєвропейська мисливська лексика.

Постановка проблеми. Україномовну картину світу нині неможливо уявити без цих двох кольорів – червоного та чорного. В одних випадках вони дійсно позначають безпосередню зовнішню ознаку предметів і речей – *чорний ворон, чорна земля, чорне теля, чорні очі або червоний шовк, червона калина, червоне намисто, червоні чоботи* тощо. Але ці поняття також нерідко слугують для образного, метафоричного відображення мовою світобачення українців – *чорний день* (важкий день), *чорна доля* (нелегкий, важкий життєвий шлях), видавати біле за *чорне* (виставляти що-небудь іншим чи зовсім протилежним, оббріхувати), *чорні наміри* (підступні, недобрі наміри) або *червоний півень* (пожежа), *червона стрічка* чи *нитка* (основна думка), *червона юшка* (кров), *червоне весілля* (битва), *червоні* (радянське військо). А вершиною цієї образної картини звучить-пливе пісня на слова велета українського поетичного письменства Дмитра Павличка: «...Червоне – то любов, а чорне – то журба...». Це ті дорогі кожному серцю два кольори, що навіки об'єдналися-сплелися в оберегах-візерунках української сорочки-вишиванки, подарованої матір'ю синові на всі його життєві дороги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні теоретичні проблеми історії та етимології української мови досліджували Д.Г. Бучко, В.А. Бушаков, І.О. Голубовська, І.М. Желєзняк, Ю.О. Карпенко, В.В. Лучик, Т.Б. Лукінова, О.С. Мельничук, Ю.Л. Мосенкіс, С.І. Наливайко, І.І. Огієнко, О.Д. Пономарів, О.О. Потебня, С.В. Семчинський, О.Б. Ткаченко, М.М. Торчинський, М.П. Янко та інші вчені. Утім, як показує аналіз наукових джерел, якраз етимологія слів «чорний» і «червоний» досі тлумачиться непереконливо. Ці обставини визначають актуальність пошуку більш ефективних методик мовознавчої науки як для об'єктивного з'ясування походження зазначених лексем, так і для вирішення інших подібних до цього проблемних питань.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття можливостей антропоцентричного і синергетичного підходів та методу системного аналізу давніх соціальних основ творення мови, не відтворюваних у сучасних умовах, на прикладах отриманих автором доказів щодо пов'язаності первинної семантики понять «чорний» та «червоний» з мисливською ді-

яльністю населення Праукраїни в епоху мезоліту (XI-VII тис. до н. е.) та з індоєвропейською мисливською лексикою, відображеною у санскриті.

Фактологічною основою дослідження є словники української мови і санскриту, довідкова література з топонімії та дані, отримані автором шляхом застосування синергетичного підходу і методу системного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У природно-географічному ареалі мешкання й виживання праукраїнського населення ще у часи кам'яного віку було чимало речей, що мали характерні прикмети чорного або червоного кольору. Безперечно, ці зовнішні ознаки ставали основою для їх ідентифікації та номінування засобами тодішньої мови. Цей факт становить інтерес для історії української мови, оскільки його об'єктивне розкриття може прояснити низку досі нерозкритих питань щодо обставин і чинників творення у древньому, праукраїнському суспільстві лексем «чорний» та «червоний», успадкованих українською мовою з її індоєвропейської мови-основи.

Відсутність врахування в дослідженнях з царини етимології української мови саме соціально-етнічного праукраїнського фактора видно, передусім, з передмови до академічного Етимологічного словника української мови (*дані* ЕСУМ). Так, зміст його статей редакційна колегія пояснила традицією, що закріпилася серед радянських мовознавців у 70-80-х роках минулого століття і полягала у повторенні практики укладання етимологічних словників інших мов індоєвропейської мовної сім'ї та зіставлення в ЕСУМ слів індоєвропейського походження зі спорідненими словами з урахуванням закономірних звукових відповідностей у різних індоєвропейських мовах та реально можливих семантичних змін [2, 9–10].

Як свідчить авторський аналіз, ця традиція позначилася також і на змісті статей шостого тому ЕСУМ, що вийшов у світ через тридцять років – 2012 року. Зокрема, у статті «чорний» наведено приклади, що ілюструють фонетичну і семантичну спорідненість цього слова у значенні кольору з відповідними словами у давньоруській та низці сучасних мов народів Центральної і Південної Європи. Та усе ж, далі його етимологія пояснюється не зовсім упевнено, а саме: «очевидно (*підкр. автора*), індоєвропейським балто-слов'янсько-індійським діалектизмом», оскільки точні відповідники знайдені лише в прус. *kirsnan* «чорний», лит. [*kiřsnas*] «особливо чорний», давньоінд. *kṛṣṇáh* «чорний, темно-синій» [3, 341-342].

Аналогічними є висновки і щодо етимології слова «червоний». ЕСУМ пропонує вважати, що це слово запозичене від польського

cerwony, яке раніше могло мати форми [*czzerwiony*] або *czyrwiony* зі ствердінням *w* внаслідок власне польського фонетичного розвитку або під впливом чеської вимови [3, 299].

Втім, на думку автора, таке тлумачення етимології слів «чорний» і «червоний» зумовлене не лише певними науковими традиціями минулого ХХ ст., але також обґрунтованим ще радянським російським мовознавцем акад. Ю.С. Степановим так званим «інструментальним» підходом до мови. Цей підхід передбачав, що будь-яку мову слід розглядати лише у трьох площинах, а саме: як семантичний код і знакову систему для шифрування інформації; як інструмент комунікації та засіб для оформлення і регулювання інформаційних потоків; як інструмент мислення і пізнання. Основним недоліком такого підходу є те, що його прибічники ігнорували антропоцентричність й антропоморфність мови, тобто відривали суто мовну реальність та мислення від особистісного, соціального й етнокультурного світу народу – творця й носія мови [1]. Тому принагідно зауважимо, що для історії мовознавства є актуальним дослідження того, наскільки цей вузькорациональний «інструментальний» підхід був вигідним чи необхідним для радянського періоду, коли тодішня влада і правляча партія намагалися сформувати штучну соціальну спільноту під назвою «радянський народ» з єдиною для всіх російською мовою.

Більш масштабне й об'єктивне осмислення процесів творення власних мов різними народами забезпечує антропоцентричний підхід, що здатен охопити також проблеми духовно-етнічного змісту національних мов. Витоки цього підходу сягають ідей В. фон Гумбольдта, а у вітчизняному порівняльно-історичному мовознавстві – учення О.О. Потебні, який наголошував, що завданням компаративістики є дослідження історії мови через пов'язаність людини з природою за допомогою слова. Опираючись на ці ідеї та, водночас, на положення теорії систем і методику системного аналізу, автор доводить, що синхронія та діакронія мовних процесів і явищ є закономірним результатом *системної* взаємодії людини з природою. Звідси мова є складовим елементом триєдиних антропогенно-природних систем словотвору, до структури яких також входили ще два системні елементи – природне середовище та особистість творців слова [5]. Рушієм цих систем завжди були, як зазначав іще О.О. Потебня, не глибокі роздуми, а виключно життєво важливі потреби особистості [6]. Виходячи з цього, етимологічні дослідження можуть бути ефективнішими, якщо їх не обмежувати аналізом фонетичної і морфологічної будови та семантики лексем у різних мовах, а з'ясовувати насамперед системну пов'язаність творення сло-

ва з потребами людських спільнот у певних історичних умовах простору і часу.

Зокрема, такий підхід автором застосовано для уточнення етимології слів «чорний» і «червоний». Передусім слід зауважити, що поширеність цих лексем у низці європейських мов – водночас як у прямому, так і в переносному значенні – указує на істинність даних щодо індоєвропейського коріння цих лексем. Разом із тим автор вважає не зовсім перспективним для об'єктивного з'ясування етимології українського відповідника відсилання у статті ЕСУМ до і.-е. «*kr̥sná*» (чорний), керуючись тільки його віддаленою фонетичною схожістю та семантичною відповідністю прусському *kirsnan* чи литовському *kiřsnas* [3, 341-342]. Зазначене зауваження стосується і спірного, на погляд автора, тлумачення етимології слова «червоний» як запозичення з польської мови лише на тій підставі, що в українській і польській мовах вони мають ідентичну семантику та схожу фонетичну й морфологічну структуру.

Виходячи з позицій учення О.О. Потебні та антропоцентричного підходу в цілому, зауважимо, що обидва тлумачення не враховують етнічного чинника тобто умов життя чи діяльності та потреб древнього (індоєвропейського за мовою) населення Центральної й Південної Європи, прибалтійського регіону і Праукраїни, що стимулювали необхідність появи в цій мові понять «чорний» і «червоний». Саме ця об'єктивна обставина створює проблеми при спробі пов'язати індоєвропейські й українські лексеми-відповідники на основі порівняння їх фонетичної структури. Очевидно, через це автори відповідних новел ЕСУМ обійшли той факт, що в індоєвропейській мові також використовувалася низка не успадкованих українською мовою омонімічних слів для позначення кольорів «чорний» та «червоний», у тому числі не лише у їх прямому, але й у переносному лексичному значенні, які не показані у новелах. Висвітлення цього факту могло би привести до висновків, що решта індоєвропейських омонімів із семантикою кольорів «чорний» та «червоний» або вживалася не так часто й поширено, або ними послуговувалися та частина індоєвропейського етносу, що не входила до населення Праукраїни.

Саме ці два висновки зумовили зосередження авторського пошуку на виявленні й вивченні ознак творення цих слів у індоєвропейській мові під впливом систем «особистість-природа-мова» та «особистість-діяльність людини-мова» саме у природних і господарських умовах Праукраїни. У підсумку у словнику санскриту як джерелі індоєвропейської лексики не було виявлено слів, які відображали би ознаки місцевості,

служуючи при цьому основою творення слів для позначень кольорів «чорний» та «червоний». Зрештою, в Україні практично відсутні ландшафти з такими кольорами.

І навпаки, виявився продуктивним пошук словотвірних основ серед господарської лексики, для чого було також проаналізовано дані давньої історії та археології щодо особливостей життєзабезпечення населення Праукраїни у різні періоди кам'яного віку. На основі цієї інформації виявлено, що найближче до семантики і будови успадкованих з індоєвропейської мови слів «чорний» та «червоний» перебуває індоєвропейська мисливська лексика. Системи її творення слід пов'язувати із періодом мезоліту (XI-VII тис. до н. е.), оскільки саме тоді була пріоритетною і найбільш необхідною діяльністю мисливців-лучників, які задовольняли суспільні потреби харчування тваринною їжею. Для системного аналізу автор відібрав зі словника санскриту слова, що позначали такі поняття мисливської лексики:

1) «стріла» – *ṣarā* (чит.: *шарá*) [4, С.637], *ṣaru* (*шару*), *ṣaryu* (*шар'я*) [4, 638], *ṣāri* (*шаарі*) [4, С.642], а також фонетично відмінне від попередніх *vāṇā* (*вааня*) [4, 574];

2) похідні від «стріла»: «ціль» – *ṣaravya* (*шарáв'я*), «озброєний стрілами» – *ṣarvá* (*шарвá*) [4, 638], «колчан для стріл» – *ṣara-dhī* (*шара-дхі*) і *ṣarāvāra* (*шараавара*) [4, 637];

3) «лук»: *ṣarāsana* – від *ṣara+asana* (*шараасана*) [4, 637], *ṣārñga* (*шаранга* – лук із рога тварини) [4, 642];

4) інші слова, пов'язані з процесом полювання: «той, хто лякає», «той, хто руйнує», «той, хто вигонить» – *nāṣana* (*наашана*) [4, 230]; «відмінний лучник» – *kṛṣṇu* (*крішаану*) [4, 172], «ранити, пошкоджувати, вбивати» – *ṣarb* (*шарб*) [4, 638], «їжа, здобич» – *vaja* (*вая*) [4, 574], «ніч, нічний» – *ṣārvari* (*шаарварі*) [4, 642], «дикий або лісовий звір» – *vāṇya* (*вáня*) [4, 564], «ліс, чагарник, дерево, вода» – *vāna* (*вáна*) [4, 562], «знання, рішення» – *ñā* (*ня*) [4, 574].

Тут слід зупинитися на специфіці полювання з луком у древні часи. Найперше, лук був зняряддям ближнього бою, тому для ефективного ураження дикого бика, коня, оленя, кабана чи козулі первісний мисливець-лучник повинен був перебувати усього за декілька кроків від об'єкта полювання, залишаючись при цьому непоміченим. Але за вечірнього або вранішнього присмерку, коли дикі тварини інстинктивно почувалися безпечніше і виходили зі схованок до води чи на пасовища, світлого кольору лук в руках білошкірого мисливця європейської раси та очищена від кори теж біла стріла лякали дичину і ставали причиною невдалого полювання. Тому існувала велика потреба у маскуванні не

лише себе, але й лука і стріл, яким теж було конче необхідно надавати чорного або темного кольору. Та якщо роговий лук мав природний темнуватий колір, то зі стрілами були проблеми, оскільки для швидкого і вразливого льоту їх треба очищати від листя, сучків і кори. Найлегше змінити колір стріли з білого на чорний та ще й при цьому відшліфувати її поверхню. Очевидно, вдавалося це з допомогою полум'я вогнища.

Таким чином приходимо до висновків, що творення слова «чорний» зумовила постійна масова суспільна потреба часів мезоліту у виготовленні й використанні чорних кольором стріл *ṣará ṣaru, ṣarya, ṣāri*, колчанів *ṣara-dhi* чи *ṣarāvāra* і луків *ṣārñga*, назви яких мали спільні мовні індоєвропейські основи *ṣār-* і *ṣārñ-*. Ці основи були також пов'язані з іншою мисливською лексикою, наприклад, зі словами *ṣārvari* – «ніч, нічний», *ṣarvá* – «озброєний стрілами», *ṣaravya* – «ціль», *ṣarb* – «ранити, убивати» тощо. Завдяки пріоритетності мезолітичного полювання на дику м'ясну худобу, висока частота вживання цієї лексики, що семантично пов'язувалася у свідомості носіїв мови саме з чорним кольором позначених предметів і явищ, закономірно призвели до того, що колір знарядь та нічна («чорна, темна») діяльність мезолітичних мисливців вплинули на закріплення мовою ідентифікації за ад'єктивом кольору «чорний» інших – уже не мисливських предметів і явищ середовища мешкання й діяльності.

Доволі схожим за соціальною та лексичною основою було творення слова «червоний». Найперше у його сучасному корені виразно проглядається та ж основа *ṣār-* з індоєвропейської мисливської лексики. Однак у первісному значенні «червоний» могло бути складним словом, утвореним зі слів *ṣará, ṣaru, ṣarya, ṣāri* – «стріла», *vaja* – «їжа, здобич», *ványu* – «дикий або лісовий звір» і *ñá* – «знання». Потреба в цьому полягала у необхідності розрізнення якості мисливських стріл. Очевидно, що цінилися насамперед стріли, за допомогою яких була впольована здобич. Але стріла, яку витягували з туші впольованої жертви, була не чорною, а вже скривавленою, тобто *червоною*. Цю її нову якість могла передавати семантична сукупність *ṣār-+vaja+ñá* – «стріла, що знає, як впольовати здобич» або *ṣār-+ványu* – «стріла, що перемогла дикого звіра». Такі дво- чи триосновні первісні і.-е. слова *шаарвайня* або *шарваня* фонетично доволі наближені до сучасних «червоний, червоні», а семантично вони є ідентичними з сучасними поняттями червоного як кольору.

Одним із доказів істинності причетності праукраїнських мисливців до творення й успадкування слів «чорний» і «червоний» є релікти їх індоєвропейських основ у багатьох сотнях ойконімів по усіх теренах су-

часної України. Біля двох десятків таких топонімів можна нарахувати і на Львівщині.

Висновки. 1. Застосування антропоцентричного і синергетичного підходів і методу системного аналізу дає змогу отримати наукову інформацію про доісторичні системні соціальні процеси творення мови, які не піддаються реконструкції чи моделюванню у наш час, причому їх істинність може бути перевірена не лише на основі дослідницьких методів порівняльно-історичного мовознавства, але також історії, археології, палеогеографії, палеопсихології і навіть математичної логіки.

2. Отримані на основі зазначеної методики дані щодо пов'язаності слів «чорний» і «червоний» із індоєвропейською мисливською лексикою, відображеною у словниках санскриту, вказує на перспективність мовознавчих студій щодо систем творення в індоєвропейську мовну добу на теренах України лексики, успадкованої українською мовою, а також досліджень спорідненості індоєвропейської лексики з мовною картиною світу й етнічними стереотипами і морально-ціннісними пріоритетами праукраїнського населення.

1. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : автореф. дис. ... доктора філолог. наук : спец. 10. 02. 15 «Загальне мовознавство» / І. О. Голубовська. – К., 2004. – 22 с.

2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А – Г / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 634 с. – (Словники України).

3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 6 : У – Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 548 с. – (Словники України).

4. Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / [под ред. В. И. Кальнова] / Издание 2-е, испр. и доп. / Кочергина В. А. – М. : Издательство «Русский язык», 1987. – 944 с.

5. Осецький Й.П. Системний метод виявлення лексичного шару трипільського і дотрипільського періоду у топонімах української мови / Осецький Б.Й., Осецький В.Б., Осецький Й.П. // Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка : Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 34. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – С.85–88.

6. Потебня А.А. Мысль и язык – Режим доступу : <http://www.classes.ru./grammar/147.Potebnya>.

The modern theoretical concepts of etymology of the words of Ukrainian “black” and “red”, which have no persuasive interpretation in etymology of the Ukrainian language have been analysed in the article. It finds out possibilities and advantages of anthropocentric and synergetic approaches and system analysis method for

reconstructing of the systems of the Indo-European vocabulary formation on the vitally important needs of authentic population of Ukraine at the Stone Age. On the basis of comparative-historical and general linguistics resources and the Sanscrit lexical basis of the ancient history, archeology, paleopsychology, paleogeography and data system analysis of the author it finds out the connection of original semantics of "black" and "red" concepts with activity of bowmen hunters in the period of mesolite (XI-VII millenia B.C) and the Indo-European terms from their professional language described in the Sanscrit. It proves the role of the Sanscrit in the solving of up-to-date theoretical and applied problems of the correspondence of Ukrainian with its Indo-European basis.

Keywords: *language formation systems, anthropocentric approach, system analysis method, the Sanscrit, etymology, mesolite, Indo-European hunting vocabulary.*

УДК 811.161.2'373

Йосип Осецький (Київ), Іван Ігнатієв (Кам'янець-Подільський)

САНСКРИТ І АРХАЇЧНІ ТОПОНІМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ МІКРОРАЙОНИ З РОЗВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ У ПРАУКРАЇНІ ЕПОХИ НЕОЛІТУ

У статті розкрито можливості і переваги синергетичного підходу і системного аналізу при реконструкції палеоісторичних соціальних і економічних процесів, які неможливо відтворити традиційними методами окремих наукових галузей. Висвітлено особливості досліджених авторами природно-антропогенних систем розвитку давнього суспільства зі світу природи до цивілізації, елементами яких була особистість людини, природно-ландшафтне середовище і мова конкретних спільнот. Подано результати дослідження вияву дії таких систем при формуванні на теренах Праукраїни в період неоліту (VI-III тис. до н. е.) екологічних мікрорайонів з розведення великої рогатої худоби та відображення цих процесів реліктами слів індоєвропейської мови із лексики санскриту, що збереглися в архаїчних топонімах української мови.

Ключові слова: *метод системного аналізу, індоєвропейська мова, санскрит, неоліт, екологічні мікрорайони, скотарство, топоніми.*

Постановка проблеми. Розбудова незалежної української держави значно посилила інтерес широкої громадськості та фахівців різних галузей науки до історії українського народу. Особливо вирізняється погляд до питань дописемного минулого України, яке сягає епох кам'яного